

Te Feagaiga ate Malo Soko I Saolotoga o Tino Se Katoatoa

Se Pepa Fakamatala

Fakatomuaga

Te Fakatomuaga e fakamasaua ki fenua I nisi feagaiga ate Malo Soko I Saolotoga o Tino kae faipati foki ki pogai ne faite iei te Feagaiga tenei. E se aofia I konei ne tiute o se fenua ke fakataunu; a tiute e tusi I nisi Puipui (Articles) ote Feagaiga.

Puipui 1: Te Pogai

Te Feagaiga e taumafai ko tino se katoatoa ke mafai o fiasia I oltou saolotoga o tino, ka eke isi foki se ava e maua ne latou e pela loa mo nisi tino.

‘Tino se katoatoa’ (I loto ite Pepa Fakamatala tenei e fakauiga ki ‘tino se katoatoa’) e aofia iei ko tino kola e se katoatoa olotou foitino, mafaufau, te mafai o tauloto mo ona lagona, I se vaitau leva tela ko se mafai ne ia o fai a mea io me kau fakatasi atu kit e sosaiete e pela mo nisi tino.

Puipui 2: Fakamatalaga

Ite Feagaiga tenei:

-‘Sokotakiga’ e fakauiga ki vaega sokotakiga katoa, e aofia iei a gana, te faipati ki taaga (sign language) e pena foki tusitusi, gana tino kivi (Braille), patele, lomiga:mataimanu lasi, lagona, tina faipati, faitau o tino, te mafai o maua fakamatalaga mo sokotakiga o poto fou (technology) mo nisi vaega sokotakiga iei).

-‘Gana’ e aofia iei gana faipati, gana I taaga (sign language) mo nisi vaega gana kola e se aofia iei te faipati.

-‘Fakakesekese I tulaga ote se katoatoa’ e mafai se tino ko se aofia, taofi moa e fai se mea io me fakakese ona loa ko te se katoatoa o ia, I se auala tela e taofi iei te tino tena mai te fakaoga I ome fiasia I ana saolotoga e pela eiloa mo nisi tino e fakaoga kae fiasia I olotou saolotoga. E aofia foki I konei ko te se talia ko tino ke nofo ise koga nofo tau (reasonable accommodation).

-‘Koga nofo tau’ e fakauiga ki fakamafulifuliga tau kola e tau o fai ko te mea maise tino se katoatoa ke mafai ne ia o fakaoga I ome fiasia I ona saolotoga o tino e pela eiloa mo nisi tino. A fakamafulifuliga konei e se tau o faigata kii ite fai.

- 'Fakatokaga sili' (universal design) e fakauiga kit e fakatokaga o mea ke faite (products), kogakoga, polokalame mo sevesi I se auala tela e mafai iei a tino o fakaoga a mea kona kit e mafai o latou, aunoa mo se fai ke isi ne fuliga kiei. Tiga iei, nisi mea faigaluega fesoasoani (assistive devices) mo vaega tino se katoatoa ke mafai o fai mafai e manakogina tau.

Puipui 3: Talitonuga

A talitonuga ote Feagaiga tenei konei:

- Ko te ava ki te malu ne fanau mai mo tino, te tino loa ia ia io me ko tena tutokotasi;
- Se fakakesekese;
- Kau katoatoatoa kae aofia ite sosaiete;
- Tuku te ava kit e kesekese kae talia foki I tino se katoatoa ne tino foki;
- Te pau o avanoaga;
- Te mafai o oko (accessibility);
- Te pau o tagata mo fafine;
- Te ava kit e mafai o tamaliki se katoatoa mo te lotou saolotoga ke tausi olotou igoa (identities).

Puipui 4: Tiute Fai

Fenua ke fai ko tino se katoatoa ke fialia I olotou saolotoga unoa mo se vaega fakakesekese ona ko te lotou se katoatoa.

Ke fait e mea nei, a fenua e talia ne latou ke:

- fakagalue soalotoga ite Feagaiga tenei;
- tapale io me fuli tulafono, polisi io me ko faiga mea kola e fakakesekese a tino se katoatoa I loto I polisi mo polokalame;
- fai ko tino galue ate Malo e fai olotou tiute e pela loa mo manakoga ote Feagaiga;
- tapale te fakakesekese ne se tino io e se fakapotopotoga ona ko te se katoatoa o tino;

-fai io me fakamalosi sukesukega mo te faitega o mea (goods), sevesi mo mea ke fakaoga (facilities) kola e mafai o fakaoga ne tino se katoatoa kae ise togi mama foki;

-fakaisi ne fakamatalaga I potofou (technologies) kola e mafai o fesoasoani ki tino se katoatoa, mea ololo fesoasoani mo nisi mea galue aka;

-fakamalosi akoakoga mo tino kola e galue mo tino se katoatoa I saolotoga o tino se katoatoa;

-fakagalue vaega ote Feagaiga tenei I mea kola e manakogina ken a fai e pela loa mo tulafono ite lalolagi (international law), ka eke amanaia foki o fakagalue saolotoga I faitu tau te tupe, olaga mo tuu mo te aganu;

-ko tino se katoatoa, e aofia iei tamaliki e isi se lotou avanoaga o faipati me fakagalue pefea te Feagaiga , e alatu atu I fakapotopotoga kola e sui latou.

Puipui 5: Te pau mo te se fakakesekese

Fenua e talia ne latou me I tino katoa e pau I mua ote tulafono. A latou e tau o fai ko tino se katoatoa ke se fai fakakesekese ona fua ko te lotou se katoatoa ka eke puipuigina foki latou ne te tulafono e pela loa mo nisi tino.

Ke fai fakalei a latou, a fenua e tau o fai ne faiga ko te mea ko tino se katoatoa ke maua ne latou se fesoasoani faopopo io me ke isi ne fuliga e tau mo latou I faitu kola e manakogina ko te mea ke nofo latou I se tulaga tela e pau mo tino kola e katoatoa loa.

A tino se katoatoa e se mafai ne latou o fakatagi (claim) me e se lei ke maua ne latou ne faifiga fakapitoa (special treatment). Kafai se fenua e isi loa ne an tulafono fakapitoa io me ne polokalame fakapitoa e fesoasoani iei kit e fakapau tulaga o tino se katoatoa ki nisi tino, tena uiga te mea tena e se se fakakesekese.

Puipui 6: Fafine se katoatoa

Fenua ke saga fakapitoa ke fai ko fafine mo tamaliki fafine kola e se katoatoa kae isi ne faifaiga fakakesekese iei latou ona ko olotou tiute e pela m ne fafine io me ona ko latou e se katoatoa ke fai fakalei.

Fenua ke fai ne latou faiga ke fai fafine se katoatoa ke mafai ne latou o fafia I olotou saolotoga kola e tusi atu I loto ite Feagaiga tenei.

Puipui 7: Tamaliki se katoatoa

Fenua ke fai ne latou ne faiga ko tamaliki se katoatoa ke pau olotou saolotoga o tino e pela e iloa mo nisi tamaliki.

I sose ikuga e fai mo tamaliki se katoatoa, te mea taua ko te mea loa e lei mo tamaliki.

Fenua e tau o fai ko tamaliki se katoatoa, e pela e iloa mo nisi tamaliki:

- e isi ne olotou saolotoga o faipati olotou mafauauga I sose mea tela e pokotia iei latou;
- maua se fesoasoani ke faipati olotou mafauauga – tiga iei te matua io me kote foliki o ia io me ko tena se katoatoa; kae
- ko olotou manatu ke amanaigina tulaga o ana tausaga mo tena matua (maturity).

Puipui 8: Fakamalosiga ke lasi te iloa.

Fenua ke fai ne latou ne faifaiga tau ke agai kiei vaega manatu se lei e uiga mo tino se katoatoa ka eke fakailoa foki ki fakapotopotoga me I tino se katoatoa e isi ne olotou saolotoga mo mea foki a tino se katoatoa e mafai o fai.

Mea e mafai ne fenua o fai ke maua mea konei e aofia iei ko:

- Fakatelega o polokalame ke lasi te iloa o tino;
- Te fakaaoga te akoga (education system) ke akoako a tino ke ava ki tino se katoatoa;
- Ke fakamalosi te fakasalau tala ke fakaasi a mea e kafi ne tino se katoatoa o fai; kae
- Ke fakamalosi tau akoakoga I feitu se katoatoa (disability).

Puipui 9: Ke mafai o oko/maua.

A tino se katoatoa e isi se lotou saolotoga o ola tokotasi (independently) kae kau foki I mea katoa ote olaga.

Ke mafai ne latou o fai mea kona, a fenua e tau o fai ne faifaiga tau ki tino se katoatoa ke mafai o oko/maua ne latou a mea, kogakoga, mea fakateletele, fakamatalaga mo sevesi kola e tala ki tino, e pela e iloa mo nisi tino. Tenei e fakagalue ki koga kola ko uke atiakega (cities) e pena foki koga kola siki uke atiakega (rural areas).

Ke fait e mea na, a fenau e tau o:

- Sukesuke me sea te mea e fai ne ia ke faigata I tino se katoatoa o oko/maua katoa ne latou mea tau te olaga ite fakapotopotoga (community) ka eke fai foki ne faiga k eave keatea fiagata kona;
- Ke fai ke maua ne tino se katoatoa o oko ki fale (buildings), auala, mea fakateletele mo nisi mea kola e fakaaoga ne tino e pela mo akoga fale nofo, fakaimasaki, fale talavai mo koga galue; kae
- Ke fai foki ko tino se katoatoa ke pau te maua ne latou a fakamatalaga, sokotakiga mo nisi sevesi aka, e aofia iei sevesi mea tau iti (electronic services) e pela mo te initaneti mo nisi sevesi aka fakavave.

Fenua e tau foki mo latou o fai ne auala ke:

- Isi ne fakanofonofoga e uiga kit e oko/maua ne mea galue (facilities) io me sevesi kola e tala ki tino;
- Fai ko pisinisi ke mafai ne latou o fai ne mea galue (facilities) io me ko sevesi ki tino ke amanaia ne latou ko tino se katoatoa ke mafai foki o oko kie;
- Fai en akoakoga mo tino kola e aofia ite mafai ne tino se katoatoa ke oko ki ne mea;
- Fakaaoga fakailoga kola I mataimanu a tino kivi (Braille) kae faigofie ite faitau mo te malamalama I fale (buildings) mo nisi mea galue koa e tala ki tino katoa;
- Ke mafai o isi ne tino fesoasoani I loto I fale mo nisi mea galue kola e tala ki tino, e pela mo tino fakasinosino; tino faitau mo tino atamai ite fakamatala ote faipati ki taaga (sign language);
- Fakamalosi nisi vaega fesoasoani mo tino se katoatoa ko te mea ke mafai ne latou o maua ne fakamatalaga;
- Fakamalosi te mafai ne tino se katoatoa o maua fakamatalaga fou mo poto fou I sokotakiga e pela mo te initaneti, ka eke
- Ko latou kola e fakatoka ne latou a fakamatalaga mo sokotakiga I poto fou kona ke mafai o maua I se togi mama.

Puipui 10: Saolotoga kit e Ola.

Fenua ke fai loa ko tino se katoatoa ke fialia ite lotou saolotoga kit e ola e pela e iloa mo tno taki tokotasi.

Puipui 11: I tulaga fakamataku mo te manakogina se fesoasoani fakavave

Fenua ke fai ne latou a mea e tau o fai ko tino se katoatoa ke malu (safe) kae puipuigina I se taimi ose fakalavelave, pela me se afi, lolo, mo nisi fakalavelave tau te natula, taua mo tusi fakalavelave lasi kola e manakogina se fesoasoani fakavave.

Puipui 12: Te pau I mua o tulafono

Fenua e talia ne latou me I tino se katoatoa e isi se lotou saolotoga ke fai fakapau latou e pela mo nisi tino I mua o tualfono kola e mafai ne latou o fai ne ikuga a latou I feitu tau tulafono.

Nisi tino se katoatoa e manakogina se fesoasoani ke fai ne vaega ikuga pena. Fenua e tau o fai ne fiaga ke mafai loa ne tino se katoatoa kola e manako ki se vaega fesoasosoani pena, ke maua ne latu ite faiga olotou ikuga I feitu tau tulafono o latou io me ko olotou feitu tau tupe.

Fenua e tau o fai ne latou ko:

- Tino fesoasoani ke ava ki saolotoga, avanogaga mo filifiliga a tino se katoatoa;
- Tino fesoasoani e seai ne fakalavelave I aia o latou (conflict of interest);
- Tino fesoasoani tela ka fakaeke ki tino se katoatoa e tau o asi ne te fono tulafono io me ko se sua matagaluega pule (authority) tela e se fapito; kae
- More puipuiga e fai ke fai e tau o fakasino te levolo ote pokotia ko te saolotoga ote tino.

Puipui 13: Te maua te mea tonu (justice)

Fenua ke fai ne faiga ko tino se katoatoa ke oko kit e fono tulafono e pela e iloa mo nisi tino.

Kafai e manakogina, e tau mo latou o fuli ne mea ke fai ko te mea ko tino se katoatoa ke mafai ne latou o kau katoatoa I faifaiga ate fono tulafono. E tau foki mo latou o fai ne akoakoga mo tino e galue I fono tulafono, e pela mo famasino, pulisimani mo tino e galue I falepuipui.

Puipui 14: Saolotoga mo te malu/lafi (security) ote tino.

Tino se katoatoa e pau olotou saolotoga e pena foki te malu (lafi) olotou foino e pela e iloa mo nisi tino. Fenua e tau o fai ke moa loa latou e loka io me taofi ise koga, vagana ko te tulafono e fai ne ia kae mafai fua e isi se pogai tau ke fai pena. E seai se tino e tau o loka io me taofi ise koga ona fua ko ia e se katoatoa.

Kafai e isi ne tino se katoatoa e loka I se koga io me taofi ise koga, olotou saolotoga, e aofia iei te saolotoga I loto ite Feagaiaga tenei, e se tau o ave keatea mai ia latou.

Tulafono kola e mai iei saolotoga konei e tau o fakagalue foki ki tino se katoatoa e pela loa mo nisi tino ake kae e tau o fai ne fuliga tau ki faiga mea e tau o fai io me ki se koga tela e isi se tino se katoatoa e taofigina ko te mea ke amanaia te se katoatoa e tino tena ka eke puipui foki ana saolotoga I lalo ite Feagaiaga tena.

Puipui 15: Saolotoga moa e fakasoesa (torture) io me fakamasei, moa foki e fakamanu io me se fai fakalei io me ko te fakasala.

Fenua e tau o fai loa ko te mea ke seai se tino e fakasauagina io me fakamaseigina io me fakamanu io me se fai fakalei.

Kae maise, a fenua e tau o fai ne vaega auala, e pela mo tulafono mo fakanofonoga, ko te mea ko tino se katoatoa e se fai malo ke aofia I tofotofoga ate fakaimasaki io me fakasaienisi.

Puipui 16: Saolotoga moa e fai manea, taa io fakamae

Fenua e tau o fai ne auala tau ke:

- Puipui tino se katoatoa (I loto I olotou fale e pena foki I tua) mai sose tulaga taa io me ko te fakamae mai luga I tino kola e manako o fai manea latou;
- Ne fesoasoani mo te lago mo tino se katoatoa mo olotou kaiga e pena foki olotou kaiga mo tino e tausi ia latou, e aofia iei ko te akoako atu latou ke iloa ne latou o puipui latou, iloa ne latou me sea te fakasaunoa kae lipoti foki, e pena foki tino kola e taa latou mo tino kola e fai manea latou;
- Fai ke isi ne vaega sevesi e puipui iei tausaga o te tino, tena tenita mo tena se katoatoa;
- Ke isi ne mea galue mo polokalamae mo tino se katoatoa kae ka iloilogina ne matagaluega pulepule kola e se fai fapito;
- Fesoasoani ki tino se katoatoa kola ko oti ne fai maenagina io me ne taa ko te mea ke lei latou kae ke toe ola e iloa lei latou I loto ite sosaiete e pela e iloa mo te olaga ko masani latou; kae
- Isi ne tulafono mo fakanofonofoga (e aofia iei ko mea kola e saga tonu mo fafine mo tamaliki) ko te mea ko taa mo fakasaunoa o tino se katoatoa e mateagina, suksesuegina, kae kafai e tau, ke ave kit e fono tulafono.

Puipui 17: Puipui te amio tonu o tino

Sose tino se katoatoa e isi sena saolotoga e pela loa mo tino katoa, ke isi se ava e ave kia ia.

Puipui 18: Saolotoga o fanofano ka eke isi sena fenua

Fenua ko talia ko tino se katoatoa e saoloto ke ololoo, filifili koga e nofo iei latou ka eke isi foki ne olotou fenua, e pela e iloa mo nisi tino.

E tau mo latou o fai ko tino se katoatoa, e pela e iloa mo nisi tino I feitu penei:

- Ke isi sena saolotoga ke isi sena fenua kae ke mafai foki ne ia o fuli tena fenua,
- Ke mafai o oko ki sevesi mo pepa tonu ke maua sena fenua io me fuli tena fenua, e pela me se pasipoti io me nisi pepa e iloa iei te tino tena.
- E saoloto o tiakina sose fenua (e aofia iei ko tena fenua), kae
- Mafai foki ki tena fenua tonu.

Tamaliki se katoatoa ke fakamau katoa ki lalo I taimi ne fanau iei latou. E isi se olotou saolotoga ki se igoa, fenua, kae kit e mea e mafai, ke iloa ne ia ona matua ka eke tausī foki ne oltou matua.

Puipui 19: Ola loa ia ia kae aofia foki ite fakapotopotoga

Tino se katoatoa e pela loa mo tino katoa, e pau loa olotou saolotoga ke ola, kau ka eke aofia ite fakapotopotoga.

Fenua e tau o fai ne auala tau ke fesoasoani ki tino se katoatoa ke fiafia ite saolotoga tenei ite fai ke isi:

- Ne avanoaga ke filifili me tefea te koga e fia ola iei kae kooi foki tino e ola mo ia e pela e iloa mo nisi tino aka;
- E oko ki nisi vaega sevesi kola e oko ki fale, koga nofo mo nisi sevesi kit e fakapotopotoga ko te mea ke fesoasoani kia latou ke aofia I loto ite fakapotopotoga, ka eke moa foki e fakamavae latou, kae
- Ke pau foki lo ate lotou oko ki sevesi mo mea galue ate fakapotopotoga kola e avanoa mo tino katoa, kola foki e tau o amanaia manakoga o tino se katoatoa.

Puipui 20: Te fanofano totino.

Fenua ke fai loa ko tino se katoatoa ke isi ne avanoaga ke mafai o oloolo ka eke ola loa ia ia kit e mea tela e mafai.

Nisi auala e mafai iei o fait e mea nei e aofia iei:

- Faiga ke faigofie ki tino se katoatoa ke oloolo saale ise vaega auala e manako latou iei e pena foki taimi e manako latou iei, ka eke fai foki I se aofaki togi tela e mafai ne latou o togi,
- Fesoasoani ki tino se katoatoa ke mafai o oko ki ne vaega mea fesoasoani kit e olotou oloolo, poto fou mo tino foki ke fesoasoani kia latou, I se togi tela e mafai ne latou o togi,

- Faiga ne akoakoga I iloa ite oloolo o tino se katoatoa e pena foki mo latou kona e galue mo latou, ka eke
- Fakamalosi ki tino faite mea fesoasoani kit e oloolo mo poto fou foki, ke amanaia katoa faitu kesekese ote oloolo.,

Puipui 21: Saolotoga ke fakaasi mo manatu, mo te maua ne fakamatalaga.

Fenua ke fai ne auala tau ko te mea ko tino se katoatoa ke isi se lotou saolotoga o faipati a mea e mafaufau latou kiei kae fakaasi foki olotou manatu e pela e iloa mo nisi tino. Tenei e aofia iei ke mafai fua o akai maua io me fakaasi fakamatalaga mo mafaufauga ite faipati ki lima, faitau a tino kivi (Braille), mataimanu lasi io me ko nisi vaega sokotakiga.

Nisi auala e mafai ne fenua o fakaaofia ko te:

- Fakaisi ne fakamatalaga mo tino katoa I nisi vaega tusitusiga (e pela mo te faitau a tino kivi (Braille) io me ko mea tau iti) I se taimi tau kae seai se togi fakasilia;
- Fai ko tino se katoatoa ke fakaoga te faitau a tino kivi (Braille) faipati I taaga mo nisi vaega sokotakiga mafai e fakafeagai mo matagaluega ate malo;
- Fai ko kamupane kola e fai sevesi ki tino katoa, e aofia iei mea e alatu ite initaneti, ke fai ne fakamatalaga io me ni sevesi I vaega auala kola e mafai o oko ki tino se katoatoa; kae
- Talia kae fakamalosi te fakaaoga ote faipati ki taaga.

Puipui 22: Te ava ki tapu o tou foitino (privacy)

A olaga totino (private lives) o tino se katoatoa ke se fakalavelavegina aunoa mo se pogai io me ise faitu se fano tonu mo tualfono. Te malu mo te taku lei (reputation) o tino se katoatoa e se tau o tuku fakasau ki fakamaseiga kola e se fano tonu mo tulafono. Te tulafono e tau o puipui tino se katoatoa mai fakalavelave mo fakamaseiga pena.

Fenua ke puipui a fakamatalaga totino mo fakamatalaga foki ite olalei io me ko te fakaleiga (rehabilitation) o tino se katoatoa e pela e iloa mo te puipuiga o fakamatalaga e uiga ki nisi tino.

Puipui 23: Ava mo te fale mo te kaiga

Fenua ke fai ne auala tau ko te mea ko tino se katoatoa ke pau olotou saolotoga e pela e iloa mo nisi tino mafai ko avaga, fai kaiga, ko fai fanau mo nisi sokoga (relationships), ko te mea ko latou:

- Saoloto o avaga kae fai foki ne olotou kaiga;

- Ke saoloto o mafaukau kit e aofaki o la tamaliki mo te fuafuaga o kaiga; kae
- Mafai foki o tausī te lotou fanafanau e pela eiloa mo nisi tino e mafai.

I feitu pela kit e pukega o se tamaliki io me tausī se tamaliki io me fai mo fai fatama, tino se katoatoa ke pau eiloa olotou saolotoga mo tiute fai e pela eiloa mo nisi tino I lalo o tulafono. Kae ko te mea taua me sea te mea tafasili ite lei mo tamaliki. E tau o isi se fesoasoani ki tino se katoatoa ite puti akaga o olotou tamaliki ite koga e nofo iei mo te taimi foki tela e manakogina iei se feoasoani.

Tamaliki se katoatoa e pau eiloa te lotou saolotoga e pela mo nisi tamaliki ite olaga fakatekaiga. A fenua e tau o avatu ne fakamatalaga, sevesi mo te fesoasoani ki tamaliki se katoatoa mo olotou kaiga.

Te tamaliki se tau o ave keatea mai ana matua kae seki talia ne laua, vagana te fono tulafono e fakatau ifo me mo te lei o tamaliki. (Te ikuga e se tau o fai fua I luga ite se katoatoa ote tamaliki io me kote matua). I se feitu tela ate kaiga ko se mafai ne ia o tausī se tamaliki se katoatoa, nisi tino ote kaiga mai tafa (pela mo fakamatua, fakatamana io me ko tupuna) e tau o fai kiei ke tausī tamaliki. Kafai e se mafai, te tamaliki tena e tau o tausīgina I se sua kaiga mafai e mafai.

Puipui 24: Akoakoga

Tino se katoatoa e isi se lotou saolotoga ki akoakoga, e pela eiloa mo nisi tino. Fenua e tau o fai ko mea tau akoakoga masani e aofia tino se katoatoa iei I levolo katoa ka eke taumafai ke katoatoa te atiake te mafai ote tino tena.

Ke fait e mea tena, fenua e tau o fai ko:

- Ko tamaliki se katoatoa ke akoga ite akoga lasaga muamua (primary school) aunoa mo se togi ka eke mafai foki o akoga I se akoga tai maluga atu (high school) e pela eiloa mo nisi tamaliki;
- Akoga ke fai ne fakamafulifuliga ke aofia tamaliki se katoatoa; mo
- Tino se katoatoa ke maua ne latou se fesoasoani mai mea tau akoakoga (educational system) io me
- Tino se katoatoa e oko ki vaega fesoasoani fakapitoa (special support) I akoakoga fakapitoa (special schools) kola e mafai o fesoasoani kia latou ko te mea ke uke kii olotou mea ne tauloto mai te akoga e pena foki nisi poto fakateolaga.

Fenua e tau o fesoasoani ki tino se katoatoa ke tauloto nisi mea ote olaga e pena foki poto fakateolaga. E aofia I konei ko auala ke:

- Mafai ne tino se katoatoa o tauloto nisi vaega sokotakiga e pela mo te faipati ki taaga mo te faitau a tino kivi, mo nisi poto kola e mafai o fesoasoani kia latou ko te mea ke mafai latou o oloolo saale;
- Fakatoka ko tino ke lago kae fautua (mentor) latou; kae
- Fakamautinoa kko tamaliki akoga kola e kivi, tuli io me tuli kae kivi e akoako I vaega sokotakiga kola e maina iei latou.

Fenua e tau o fai ne auala tau ke haea/togi mai ne faiakoga, e aofia iei ko faiakoga kola ne tino se katoatoa foki, kola e iloa ne latou te gana I taaga mo te faitau a tino kivi, ka eke akoako foki tino galue ite akoga ke iloa o akoako kae fesoasoani ki tino se katoatoa.

Tino se katoatoa e isi foki se lotou saolotoga e pela e iloa mo nisi tino, ke oko latou ki akoakoga lasaga maluga (university), akoakoga mo se taimi se leva (vocational), akoakoga a tino matua mo nisi akoakoga aka, aunoa mo se fakakesekese o latou. Fenua e tau o fai ko akoga, akoga lasaga maluga mo kogakoga kola e fai iei akoakoga konei, ke fesoasoani ki tino se katoatoa ke oko ki vaega akoga penei.

Puipui 25: Olalei

Fenua e talia ko tino se katoatoa ke pau olotou saolotoga e pela e iloa mo nisi tino aka ko te mea ke olalei latou kit e mea tela e mafai, aunoa mo se fakakesekese ona ko te lotou se katoatoa. Ko tena uiga ko te fai ne auala ke:

- Mafai ne tino se katoatoa o maua te olalei aunoa mo se togi io me se togi tela e mafai o togi, e aofia iei ko te olalei I feitu tau moe fakatauavaga, olalei tauga tonu mo te fanafanau mo nsi polokalame aka ate olalei mo tino;
- Ke isi ne sevesi tau te olalei kola e fakapatino loa mo te se katoatoa o tino e aofia iei ko sevesi ite kamatamataga kola e taumafai ke seai ne faopoopoga kit e se katoatoa;
- Ke isi ne sevesi tau te olalei pilipili ki koga kola e nofo iei a tino, e aofia iei ko koga kola siki uke atiakega iei;
- Fai tokita mo nisi tino galue ite olalei ke avatu ki tino se katoatoa te tausiga lei e pela e iloa mo te tausiga lei tela e ave ne latou ki nisi tino, e aofia iei ko te fkaaleiga ite mea loa tela e manako kiei te tino tena kae ko oti foki ne fakailoa ki tino tena a mea kola ko oti ne talia ne ia, kae tokita mo nisi tino galue ite olalei e iloa ne latou saolotoga o tino se katoatoa ite fakatu ne tualaga mo te olalei.
- Fakaseai se fakakesekese onla loa ko te se katoatoa I tupe fakana ite olalei (health insurance) io me ko tupe fakana ite ola o tino (life insurance) tela e tau o fai ke isi ise auala se fapito kae tau; kae
- Fakagata tino mai te fakakesekese o tino se katoatoa mafai e fakagalue sevesi ote olalei, meakai mo meainu.

Puipui 26: Auala fesoasoani mo tino se katoatoa ke atiake olotou atamai ko te mea ke kau I fakapotopotoga.

Fenua e tau o fai ne auala fesoasoani ko tino se katoatoa ke ola loa ia ia e iloa kit e mea e mafai, kit e mafai o tena foitino, tena mafaufau, te olaga mo tena galuega, ka eke aofia I mea katoa ote olaga. Ke fai vaega mea nei ite fakatoka kae fakamalosi polokalame fesoasoani ke kau latou I fakapotopotoga maise ko polokalame tau te olalei, galuega peofu, akoakoga mo nisi sevesi tau te olaga.

Sevesi mo polokalame konei e tau:

- Kamata vave kit e mea loa e mafai;
- Ke fakavae I luga I manakoga o tino tokotasi mo tena malosi;
- O fesoasoani ki tino se katoatoa ke kau ite sosaiete;
- Ke pili ki koga e nofo iei a tino (e aofia iei koga siki uke atiakega);
- Ke se fai malo.

Fenua foki e tau o fakamalosi:

- Ke fai ne akoakoga tumau ma tino e galue I galuega fesoasoani ko tino se katoatoa ke kau I potopotoga;
- Te fakaaoga o mea fai galuega mo poto fou kola ko oti ne faite mo tino se katoatoa ko te mea ke fesoasoani ki te kau o latou I fakapotopotoga.

Puipui 27: Galuega mo galuega peofu

Fenua e talia ko tino se katoatoa ke pau olotou saolotoga o galue e pela e iloa mo nisi tino. Fenua ke fai ne auala ko tino se katoatoa ke fakaaoga te saolotoga tenei, e aofia iei:

- Fakatapu fakakesekesega kola e se fano tonu mo tulafono o tino se katoatoa I feitu tau galuega peofu, te maua se galuega, kae tausi tena galuega, ke mafai o fakamasiki aka ite galuega ka eke galue foki ise koga se fakamataku kae lei tulaga tau te olalei;
- Fai ne faiga ko tino se katoatoa ke lei koga e galue iei, e pela mo te pau o avanoaga, pau o peofuga mo galuega pau ne fai puipuiga mai te sona fai (harassment) mo se auala foki ke mafai o foo a fakatagi mo nisi fakalavelave ake;
- Te fai ko tino se katoatoa e saoloto nisi potopotoga a tino galue (union) e pela e iloa mo nisi tino;
- Fakamalosi avanoaga I galuega, te leva ite galuega, akoakoga, fakamasiki aka ite galuega mo avanoaga iei ko tino se katoatoa ke galue loa ia ia loa;
- Fakagalue tino se katoatoa ite malo ka eke fakamalosi pisinisi ke fakagalue foki tino se katoatoa; kae

- Puipui foki tino se katoatoa mai te losi ke galue e pela e iloa mo auala kola e puipui iei nisi tino.

Puipui 28: Te lei te olaga mo te puipui fakateolaga.

Fenua e talia ne latou ko tino se katoatoa mo olotou kaiga ke isi se lotou saolotoga ki se lei ote olaga e aofia iei ko meakai, gatu mo fale e nofo iei. A latou e tau o fai ko mea konei ke mafai o isi aunoa mo se fakakesekese o tino ona ko olotou se katoatoa.

Fenua e talia foki ne latou ko tino se katoatoa ke isi se lotou saolotoga ki te puipui mai nisi fakalavelave ote olaga. E tau o fai ne latou ne auala lei ko te mea ko tino se katoatoa ke mafai o maua/oko ki sevesi kona mo mea fai galuega kona e pela loa mo te oko/maua ne nisi tino a vai maa, polokalame fesoasoani kite masiki o latou keatea mai te mativa, fale mo tupe fakana.

Puipui 29: Te aofia I te olaga politiki mo I mata o tino

Fenua e tau o fai ne latou ko tino se katoatoa ke mafai o kau katoatoa I ite olaga politiki mo te olaga I mata o tino e pela e iloa mo nisi tino e mafai ne latou, e aofia iei ko te saolotoga o palota, ke tuku olotou igoa ke palota kae ke palotagina foki.

Tenei e aofia iei:

- Te faiga ko mea lo ate palota e mafai o oko kae ko te faiga e faigofie te fakaaoga mo te malamalama;
- Puipui te saolotoga o palota mai te fait e palota funa;
- Te tuku o tino se katoatoa ke tuku olotou igoa ke tu ite palota ka eke filigina foki e pela e iloa mo nisi tino; kae
- Tuku a tino se katoatoa ke maua ne latou se fesoasoani ite palaotaga mafai e manako latou kiei kae mai se tino loa tela e filifili ne ia.

Fenua ke fakamalosi se enivaelomene ko tino se katoatoa ke kau katoa I faiga mea a tino, e aofia iei te kau I fakapotopotoga se kau ite malo, potukau tau politiki mo potukau kola ko sui o tino se katoatoa.

Puipui 30: Te aofiaga I olaga tau tuu mote aganuu, malolo kae tafao

Tino se katoatoa e pau e iloa olotou saolotoga ke kau latou I te olaga tuu mo te aganuu e pela e iloa mo nisi tino.

Fenua e tau o fai ne latou ne auala kola e fai iei ko tino se katoatoa e mafai o oko ki:

- Mea tau tuu mo te aganu, kola pela me ne tusi io me ne aka foki mea kola e fakamatala iei tuu mo te aganuu;
- Polokalame ite letio, filimu mo tamunei;
- Kogakoga e fai iei fakafiafiaga fakatetuu mo te aganuu io me ko sevesi pela mo tamunei, fale kola e tuku iei mea o aso mua, koga pei ata, faletusi mo sevesi tau tualisi; mo
- Kite mea e mafai o fai, kogakoga taua kola e mailoga kite atufenua.

Fenua ke fai ne auala ko te mea ke faigofie ki tino se katoatoa ke faite e alatu I olotou poto / atamai faite mea, e se mo te lei fua o latou kae pela foki te lei ote sosaiete katoa.

Fenua e tau o fai ne latou ne auala ko te mea a tulafono I vaega poto penei e puipui ne latou a manatu o tino, olotou tusitusiga, ata io me ne mea ne faite ne latou ke moa e kopi, ke moa foki e fakakesekese ki luga I tino se katoatoa kola e taumafai o oko ki mea kesekese tau tuu mo te aganu.

Tino se katoatoa e mafai o fai me ia latou lo ate tuu mo te aganu, te gana, e aofia iei te gana I taaga mo tuli, e pela eloa mo nisi tino.

Fenua e tau o fai ne auala ke:

- Fakamalosi tino se katoatoa ke kau I tafaoga mo nisi tino kola e katoatoa kit e mea loa e mafai o fai;
- Fai loa ko tino se katoatoa ke oko ki tafaoga, sevesi fakamalolo mo mea tau tualisi; kae
- Fai foki loa ko tino se katoatoa ke isi ne olotou avanoaga o fakatoka, faite kae kau atu I tafaoga mo fakafiafiaga kola ne fai e iloa mo latou.

Tamaliki se katoatoa ke mafai o tafao, malolo e pela e iloa mo nisi tamaliki.

Puipui 31: Fuainumela mo mea tau lauga

Fenua e talia ke puke ne fakamatalaga mo:

- Fesoasoani fakagalue te Feagaiga tenei;
- Fesoasoani o fu ate lei ote fakagaluega ote Feagaiga; mo te
- Sala kae foo a fakalavelave ne fakafesagai mo tino se katoatoa ite fakaaogaga olotou saolotoga.

Te fakamatalaga e tau ne maua mai kae tausigina I se vaega auala tela e tuku te ava kit e tapu mo te malu o tino se katoatoa e pela e iloa mo tulaga e talia ite lalolagi I mea penei.

A fakamatalaga foki e tau o oko kiei a tino se katoatoa mo tino kola e lei faeloa.

Puipui 32: Fakagaluega ite lalolagi

Fenua e talia ne latou me taua kii ke galue fakatasi ko te mea te Feagaiga tenei e galue I fenua takitasi. Latou ke fai ne auala lei e aofia iei:

- Te fai ko polokalame atiake ite lalolagi mo nisi fesoasoani mai tua atu e aofia tino se katoatoa kae mafai foki ne latou o maua / oko kei;
- Fesoasoani sua fenua, kae maise ite tufatufa atu o fakamatalaga, mea kola ko oti ne iloa, akoakoga mo mea e tau o fai;
- Fesoasoani ki fenua takitasi I faiga o sukesukega ki fakamatalaga tau saienisi mo poto fou iei; mo te
- Fakaisiga, kite mea loa e tau o fai, ne poto fou fakatasi mo te fesoasoani I mea tau tupe, kit e tufatufaga o poto fou kola e mafai o fesoasoani ki tino se katoatoa.

Puipui 33: Te fakagaluega mo te iloiloga ite fenua

Fenua ke fili ne latou e tasi io me uke atu a vaega ote malo ke fakafesagai mo te fakalavelave me ka fakagalue pefea te Feagaiga tenei. Latou ke mafaufau pela kit e fakatu aka io me ko te filifiliga se vaega foitino ite malo ote atufenua ke fesoasoani ko te mea ke galue fakalei mea katoa mafai ko fakagalue te Feagaiga tenei.

Fenua e tau o isi ne faifaiga kola e asi iei ko te mea ate Feagaiga tenei e fakagalue loa. Vaega faifaiga pena e tau o tutokotasi, ake ke aofia ki loto nisi foitino galue I mea tau saolotoga o tino kola e galue I loto ite atufenua. Tino ote fakapotopotoga, maise ko tino se katoatoa mo fakapotopotoga kola e sui latou, e tau o tuku ne avanoaga ke kau I loto I faifaiga Iloilo ote Feagaiga tenei.

Puipui 34: Komiti I Saolotoga o Tino Se Katoatoa

A Komiti I Saolotoga o Tino Se Katoatoa (Komiti) e fai ke fakatu e pela me se vaega ote Malo Soko. Ka fai ke aofia iei ko tino poto kae tutokotasi. Te puipui tenei e fakamatala ne ia me fili pefea a tino I loto ite Komiti tenei.

Puipui 35: Lipoti mai Fenua kola e Kau ite Feagaiga

Fenua e tau o lipoti kit e Komiti me pefea te lei te ologa a latou ite fakagaluega ote Feagaiga tenei. Te lipoti muamua e tau o fai I loto I se 2 tausaga ite otiga te Feagaiga tenei ne fakagalue, mo te taki fa tausaga iei mai tua.

Puipui 36: Fautuaga o lipoti

Te Komiti ka onono kae fautua ne ia lipoti kae fai foki ne manatu fesoasoani mo fenua. Fenua e mafai o tali kiei mai te avatu kit e Komiti ne fakamatalaga faopoopo, kae ko te Komiti foki e mafai o fai ke toe avatu ne fakamatalaga faopoopo.

Kafai se fenua e tuai kii ite avega tena lipoti, te Komiti e mafai ne ia o fakamasaua kit e fenua ten ate taua ote lipoti.

Ate lipoti ka fai katoa ke oko ki fenua katoa kola ne talia ne latou ko te Feagaiga ke fakagalue. Fenua takitasi e io ia tiute kit e faiteaga ote lipoti kae ko fautuaga mai te Komiti e mafai o oko kiei a tino katoa ite fenua tena.

Te Komiti e mafai foki o tuku a lipoti ki nisi vaega ote Malo Soko ko te mea ke fesoasoani atu kia latou I tulaga kola e se mafai ne latou o fakagalue te Feagaiga.

Puipui 37: Galue fakatasi ite vaa o Fenua Kau mo te Komiti

Fenua ke galue fakatasi mo te Komiti ko te mea ke mafai o fai tena galuega fakalei. Te Komiti e mafai o fesoasoani ki fenua ke galue fakatasi ite fakagaluega ote Feagaiga tenei.

Puipui 38: Te sokoga ote Komiti ki nisi foitino

Ke isi se fesoasoani ki fenua ite galue fakatasi o fakataunu te Feagaiga tenei, foitino fakapitoa (specialized bodies) mo nisi vaega ote Malo Soko e mafai o kamigina ke fono fakatasi kae tuku atu ne fakamatalaga kit e Komiti I mataupu kola e autu tonu mo fakalavelave I loto ite Feagaiga.

Puipui 39: Lipoti ate Komiti

Te Komiti ka lipoti kit e Malo Soko Aoao mo te Kaunisela ote Malo Soko ite Maumea mo te Olaga, I taki lua tausaga. E mafai o fai ieei ne manatu mo fautuaga mai luga loa I lipoti mo fakamatalaga kola ne maua mai fenua.

Puipui 40: Fonotaga a Fenua Kau

Fenua ka fai olotou fonotaga I taimi tutumau ko te mea ke mafauaugina mataupu e autu kite fakagaluega ote Feagaiga. . Te fonotaga muamua ke kalagagina ne te Failatusi Aoao ate Malo

Soko e se mai tua ote 6 masina ite fakagaluega ote Feagaiga tenei. Mai tua I kona, te Failautusi Aoao e tau o kalaga ki se fono mo se taki lua tausaga mafai se fenua e mafaufau kiei.

Puipui 41: Te koga e ave kiei a pepa taua

Fenua kola e manako o kau ite Feagaiga tenei e tau o fakailoa kit e Failautusi Aoao ate Malo Soko. Sose pepa taua tela te fenua tena e manako o tuku ki loto, e pela me se vaega ote Feagaiga e se talia ne ia I taimi na, lipoti, mo nisi mea aka, e tau katoa o ave kite Failautusi Aoao ate Malo Soko.

Puipui 42: Sainaga

Fenua e mafai o saina kite Feagaiga tenei ite Ulu Ofisa ote Malo Soko I New York mai te po 30 Mati 2007.

Puipui 43: Taliaga ke tautali

Fenua kola e saina kite Feagaiga tenei e talia ne latou ke fakagalue te Feagaiga tenei mai te saina fakapatonu ne ia. Fenua kola e siki saina ne latou kae talia ne latou te Feagaiga ke tenei ke fakagalue e mafai o saina fakapatonu te kau o latou (accede) kiei.

Puipui 44: Fakapotopotoga kau fakatasi

Fakapotopotoga konei ko vaega fakapotopotoga kola e kau fakatasi kae isi se lotou malosi o fai ikuga mo te Feagaiga tenei I luga loa os e potukau o fenua ise kogakoga. Fakapotopotoga konei e manakogina ke fakamatala ne latou me pefea te lasi ote malosi ko oti ne avatu kia latou ne te fenua tela e sui mai ne latou.

I kogakoga fea ote Feagaiga tela e faipati ki fenua, e aofia foki iei ko fakapotopotoga konei.

Kafai a fenua ko fono fakatasi kae manakogina ke palota I se mataupu, a fakapotopotoga konei e mafai o palota o sui atu a fenua kola e sui mai ne latou.

Puipui 45: Galue te Feagaiga

Te Feagaiga tenei e kamata o galue ite 30 aso mai tua ote katoaga ose 20 fenua kola ko oti ne talia ne latou ke fakagalue te Feagaiga tenei. Kafai ko oti ne katoa te 20 fenua konei, te Feagaiga ka galue I sose fenua tela e manako o fakagalue ne ia ise 30 aso mai tua o tena taliaga.

(Kafai te Feagaiga ko galue, ko tena uiga te Feagaiga ko fai e pela me se vaega o tulafono ite lalolagi kola a fenua e talia ke fakagalue ne latou kae kafai e se fakagalue ne latou ko latou foki loa e taia iei).

Puipui 46: Feitu ote Feagaiga kola e se lago kiei

Fenua e mafai o fai e se manako latou o fakagalue nisi vaega ote Feagaiga ona me se mafai ne latou. Vaega mea penei e se tau o fai mo fakatakavale te manakoga taua io me kote pogai ote Feagaiga.

A fenua e mafai ne latou o tapale a mea konei ne siki manako latou o fakagalue I sose taimi loa e manako latou kiei.

Puipui 47: Fakamafuliga

Fenua e mafai o fai ke fakamafuli te Feagaiga tenei mai tea vatu kite Failautusi Aoao ate Malo Soko te manakoga tena. Ate Failautusi Aoao ka ave iei ne ia manakoga kona ke fuli ki nisi fenua kola ko oti ne talia ne latou te Feagaiga kae sili foki kia latou me manako latou o fono ke mafaufau ki manakoga kona ke fuli.

Fakamafuliga e mafai fua o fai mafai se lua vae tolu o fenua kola e fono kae palota ko te mea ke talia ne latou kae te Failautusi Aoao ke talia foki ne ia. Mai kona ko ave iei ne te Failautusi Aoao a fakamafuliga kola ko oti ne talia ki nisi fenua katoa.

A fakamafuliga ka fakagalue fua ki fenua kola ko oti ne talia ne latou, vagana ko te Puipui 34,38, 39 mo te 40 (kola e autu kite Komiti mo fonotaga a fenua).

Puipui 48: Tapalega ke se kau ite Feagaiga

A se fenua e tapale tena kau mai te Feagaiga e alatu ite tusi kit e Failautusi Aoao ate Malo Soko. Te fenua tena ka mafai ne ia o se fakagalue te Feagaiga tena e tasi tausaga mai tua o tena tusiga kite Failautusi Aoao.

Puipui 49: Ko vaega tusitusi ote Feagaiga tenei

Te Feagaiga tenei e manakogina ke uke vaega tusitusiga e mafai o fai iei ko te mea tino katoa ke oko kiei.

Puipui 50: Ko gana/tusiga tonu eiloa ote Feagaiga

Ko te gana io me ko te tusiga ite gana Alapi, Saina, Egelani, Falani, Lusia mo Sipeini ka fai mo tina gana loa io me kona tusiga loa ote Feagaiga tenei.

This translation was produced as part of the Pacific Disability Forum and Australian Human Rights Commission joint project *Building the capacity and knowledge of Disabled Persons Organisations and government representatives in the Pacific to progress disability issues*. The project was funded by AusAID.

The plain English guide to the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, used for this translation, is available at:

[http://www.ag.gov.au/www/agd/rwpattach.nsf/VAP/\(CFD7369FCAE9B8F32F341DBE097801FF\)~o_Plain+English+guide+to+the+Conventiion.doc/\\$file/o_Plain+English+guide+to+the+Conventiion.doc](http://www.ag.gov.au/www/agd/rwpattach.nsf/VAP/(CFD7369FCAE9B8F32F341DBE097801FF)~o_Plain+English+guide+to+the+Conventiion.doc/$file/o_Plain+English+guide+to+the+Conventiion.doc)

The complete text of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities is available at:

<http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml>